

*Osmanlı Düşüncesi:
Kaynakları ve
Tartışma Konuları*

Editörler:

Fuat Aydın-Metin Aydın-Muhammed Yetim

Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları

Mürteza Bedir, Ekrem Demirli, Eşref Altaş, Mustakim Arıcı,
Gürbüz Deniz, Hacer Ergin, Mehmet Aydın, İrfan Görkaş, Kenan Tekin,-
Harun Kuşlu, Muhammet Çelik, Hülya Terzioğlu,
İmam Rabbani Çelik, Ayşe Betül Tekin, Mustafa Bilal Öztürk,
Hatice K. Arpağuş, İlhan Kutluer, Murat Demirkol, Özgür Kavak,
Nail Okuyucu, Özkan Öztürk, Anar Gafarov, Mert Can Erdoğan,
Mehmet Tabakoğlu, Mehmet Ali Ünal, Osman Cengiz,
Abdurrahim Kozalı, Hadi Ensar Ceylan, Enes Erdim,
İrfan Kaya, Harun Abacı, Şükrü Maden, Sıddık Baysal,
Muhammed Bahaeddin Yüksel, Halil İbrahim Turhan,
Büşra Çakmaktaş, Semih Ceyhan, Sezayi Küçük,
Nedim Tan, Osman Sacid Arı

Editörler:

Fuat Aydın-Metin Aydın-Muhammed Yetim

Mahya Yayınları 78

“Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları”

“Bu kitapta yer alan metinler, 18-19 Ekim 2017 tarihinde Sakarya Üniversitesi, Osmanlı Araştırmaları Merkezi (OSAMER) tarafından düzenlenen, Uluslararası Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları Sempozyumu'nda sunulan tebliğlerden seçilerek hazırlanmıştır”

Yayına Hazırlayanlar

Fuat Aydın-Metin Aydın-Muhammed Yetim

Kapak Tasarımı / Sayfa Düzeni

stepajans@stepajans.com

Baskı / Cilt

Step Ajans Rek. Matbaacılık Tan. ve Org. Ltd. Şti.
Göztepe Mah. Bosna Cad. No:11 Bağcılar / İstanbul
Sertifika No: 12266 T (0212) 446 88 46

1. Baskı, İstanbul, Aralık 2018

ISBN 978-605-5222-70-3

© Mahya Yayıncılık, 2018

Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın çoğaltılamaz.

Mahya Yayıncılık ve Eğitim Hizmetleri San. ve Tic. A. Ş.

Göztepe Mah. İnönü Cad. No: 78 Bağcılar / İstanbul

Sertifika No: 21182 T (0212) 441 16 47 F (0212) 441 16 13

info@mahyayayincilik.com.tr

İÇİNDEKİLER

- 9 **Sunuş**
- OSMANLI DÜŞÜNCESİNİN ÜZERİNE OTURDUĞU ENTELEKTÜEL BAĞLAM: XIII. YÜZYILDA FIKİH, TASAVVUF, KELAM VE FELSEFE**
- 13 **Mürteza Bedir**
Osmanlı Hukuk Düşüncesi ve Doktrinin Arka Planına İlişkin Bir Değerlendirme
- 21 **Ekrem Demirli**
Osmanlı Düşüncesinin Tasavvuf Kanadı Üzerine Bazı Mülahazalar
- 29 **Eşref Altaş**
“Felsefî Kelâm”ın Mahiyeti: Müteahhirûn Kelâmında Mezc ve Telfikî Tedahülü Nasıl Anlamalı?
- 53 **Mustakim Arıcı**
Sühreverdî ve Şârihlerinin Osmanlı İlim Dünyasına Girişi
- OSMANLI DÜŞÜNCESİ KAYNAKLARI VE TARTIŞMA KONULARI**
- FELSEFE-MANTIK**
- 71 **Gürbüz Deniz**
el-Evvel’in Tanımı (Haddi) Olur mu?
- 87 **Hacer Ergin**
Celâleddin Devvânî’nin *Nefsü’l-Emr* Anlayışı
- 103 **Mehmet Aydın**
Zihnî Varlığın Aslı Varlık Oluşu: İbn Kemal Paşa ve Taşköprülüzade Arasında Bir Tartışma
- 115 **İrfan Görkaş**
Meşrikî Hikmet’in Salâmân u Absâl’ı ve Osmanlı’ya İntikali
- 143 **Kenan Tekin**
Osmanlı Dönemi Bilim Felsefesinin Mahiyeti ve Kaynakları: Abdurrahim Şirvanî’nin Cihet-i Vahde Risalesi
- 165 **Harun Kuşlu**
Gelenbevî’ye Nispet Edilen *Mevzûu’l-Mantık* Risalesi Üzerine Bir İnceleme
- 177 **Muhammet Çelik**
Kilisli Hocazâde Mehmed Tâhir Efendi’nin Modal Kıyas Risâlesi: Zübdetü muhtelîât mine’t-tasdîkât

- KELÂM** 331
Murat Demirkol
Kınalızâde Ali Çelebi'nin Ahlâk Felsefesine Katkıları
- 189
Hülya Terzioğlu
Celâleddin ed-Devvânî'nin İsbât-ı Vâcib Anlayışı ve Osmanlı Düşünce Dünyasına Etkileri
- 205
İmam Rabbani Çelik
XV. Asır Osmanlı Entelektüel Çevresi İçin Teftâzânî Ne İfade Eder?: Hâşiye Literatüründe Otorite İsim Olarak Teftâzânî
- 225
Ayşe Betül Tekin
Osmanlı Kelâm Literatüründe Temel Bir Kaynak: Cürcânî'nin *Hâşiye-i Tecrid'i*
- 247
Mustafa Bilal Öztürk
Osmanlı'da Kelâm Tartışmaları: Hatibzâde-i Rûmî (ö. 1496) ve *Risâle fi isbâti'r-rii'ye ve'l-kelâm* Adlı Eseri
- 263
Hatice K. Arpaguş
Mâtürîdîlik ve Osmanlı'da İrâde-i Cüz'iyeye Yorumu
- AHLAK**
- 287
İlhan Kutluer
İnsanın Toplumsal Doğası: Klasik Osmanlı Düşüncesinde "Medenî Bi't-Tab" ve "Temeddün" Terimlerinin Kavramsal Çerçevesi
- 355
Özgür Kavak
Siyasî Tecdîd ve Osmanoğulları
- 395
Nail Okuyucu
Ege'den Kâhire'ye bir Osmanlı Memlûk Âliminin Siyaset ve Hukuk İdeali: Kâfiyeci'nin *Seyfü'l-mülûk ve'l-hükkâm* ve *Seyfü'l-kudât 'ale'l-buğât* Adlı Eserleri Üzerinden Bir İnceleme
- 435
Özkan Öztürk
Antonio Gramsci'nin Siyaset Teorisinden Hareketle İsmail Hakkı Bursevî'de Osmanlı Hegemonyasının İmkânı ve Yeniden Üretimi
- 465
Anar Gafarov
İsmail Müfid İstanbûlî'nin Adudiyeye Geleneğine Katkısı ve Siyaset Düşüncesi
- 491
Mert Can ERDOĞAN
Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Siyaseten Katil Meselesi

- 507 **Mehmet Tabakoğlu**
Nüreddinzâde'nin Simâvîlik ve
Ehl-i Sünnet Dışı Tasavvufî
Hareketlere Yönelttiđi Tenkitler
Bađlamında Tasavvuf-Siyaset
İlişkileri
- 519 **Mehmet Ali Ünal**
Osman Cengiz
Osmanlı Selefiliiđi İddiası: Çivizâde
ve Birgivi Üzerine Bir Tetkik
- FIKİH USULÜ**
- 569 **Abdurrahim Kozalı**
Osmanlı Hukuk Düşüncesinde
Biçimsel Düzlemde Epistemolojik
Kesinlik Arayışı
-Molla Hüsrev Örneđi-
- 589 **Hadi Ensar Ceylan**
Lafzın Manaya Delaleti
Tartışmalarına Molla Hüsrev'in
Katkısı
- DİL**
- 599 **Enes Erdim - İrfan Kaya**
XVII. yy. Osmanlı İlim
Adamlarından Hasan b. Osman
el-Müftî ve *Hulâsatu'l-me'âni* Adlı
Eserinde Beyan İlmi
- 613 **Harun Abacı**
Osmanlı Dönemi İ'râbü'l-Kur'ân
Literatürü Üzerine
- TEFSİR**
- 633 **Şükrü Maden**
Öne Çıkan Konuları İtibariyle
Osmanlı Dönemi Fâtîha Sûresi
Tefsir Literatürü
- 661 **Sıddık Baysal**
Muhammed Bahaeddin Yüksel
Klasik Osmanlı Dönemi
Ufuk Eserlerinden Neseff'nin
Medârik'inde Te'vîl Olgusu ve
Osmanlı Düşüncesine Katkıları
- HADİS**
- 701 **Halil İbrahim Turhan**
Pîrîzâde İbrahim Efendi'nin
Şerhu'l-Muvatta' Li'-Ş-
Şeybânî'sindeki Şerh Yöntemi ve
Eserin Hadis Literatüründeki Yeri
- TASAVVUF**
- 723 **Büşra Çakmaktaş**
İbn Arabî'nin Osmanlı Tasavvuf
Düşüncesine Tesiri: Sarı Abdullah
Efendi Örneđi
- 749 **Semih Ceyhan**
Eski Bir Polemiđin Yeni Yorumla-
rı: Osmanlı Sufilerinin Ebeveyn-i
Resûl Literatürüne Kazandırdığı
Perspektif

789

M. Nedim Tan

Avârifü'l-Maârif ve Osmanlı Tasavvuf Düşüncesine Kaynaklığı

817

Sezayi Küçük

Osmanlı Şerh Geleneğinde Bir Sufi: Abdullah Salâhî Uşşâkî (Ö. 1197/1783) ve Şerhleri

843

Osman Sacid Arı

Hâfız Dîvânı ve Osmanlı Tasavvuf Düşüncesi: İsmâil Hakkı Bursevî Merkezli Bir Değerlendirme

OSMANLI DÖNEMİ İ'RÂBÜ'L-KUR'ÂN LİTERATÜRÜ ÜZERİNE

Harun ABACI*

Öz

Kur'ân'ın anlaşılmasında önemli bir yeri olan i'râbü'l-Kur'ân ilmi, hem ulûmü'l-Kur'ân hem de dilbilimsel tefsir alanının alt dallarından biridir.

Bu çalışmanın giriş bölümünde Osmanlı dönemi i'râbü'l-Kur'ân araştırmaları alanındaki güncel durum kısaca değerlendirilmektedir. Ardından çalışmanın esas içeriğini oluşturan bölümde, Osmanlı dönemi müstakil i'râbü'l-Kur'ân çalışmalarının ana seyri tespit edilerek bir literatür haritası çıkarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca eserlerin özgün yönleri ortaya konulup alana ne boyutta katkıda bulduklarının tayini hedeflenmiştir.

İ'râbü'l-Kur'ân alanında günümüze kadar farklı sistemlerde birçok eser telif edilmiştir. Dolayısıyla söz konusu literatürün, farklı tasnifler çerçevesinde ele alınması mümkündür. Bu çalışmada söz konusu eserlerin kategorik ve yapısal bir sunumu gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen altı asırlık dönem, i'râbü'l-Kur'ân ilminin derinlik kazandığı döneme denk gelmektedir. İ'râbü'l-Kur'ân tarihinde önemli eserlerin verildiği bu dönem, zengin içerikli eserlerin yazıldığı ve i'râbü'l-Kur'ân ilminin derinlemesine devam ettirildiği zaman dilimidir. Yazılan eserlerin daha çok kelâm ve fıkıh gibi İslamî ilimlerin tartışmalı konularının temel istidlal olarak zikredilen âyetlerin irabı üzerine yoğunlaştığı dikkat

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi (harunabaci@sakarya.edu.tr).

çekmektedir. Sarf ve Nahiv ilmiyle birlikte belagat ve mantık ilminin verileri sözü edilen eserlerde yoğun bir şekilde istihdam edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *İ'râbü'l-Kur'ân*, dilbilim, tefsir, besmele, kelime-i tevhid

GİRİŞ

Osmanlı döneminde *İ'râbü'l-Kur'ân* çalışmalarının, müstakil anlamda yalnızca belli âyet veya âyetler üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Osmanlı öncesi dönemde Mekkî b. Ebû Tâlib'in (ö. 437/1045) *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân*'ı gibi icmâlî, Semîn Halebî'nin, (ö. 756/1335) *ed-Dürrü'l-masûn fi ulûmi'l-Kitâbi'l-meknûn*'u gibi tahlilî çalışmalar görmek mümkündür. Osmanlı döneminde ise bu tarz çalışmalar tefsir haşiyeleri içinde devam ettirildiğinden müstakil çalışmalara ayrıca konu edilmiştir. Ancak müstakil olarak belli âyetler üzerinden bir *i'râbü'l-Kur'ân* literatürü oluşturulmuştur. Bu durum, Osmanlı dönemi *i'râbü'l-Kur'ân* çalışmalarının daha dar ancak derinlemesine doğru bir seyir aldığını gösterir. Sonuç olarak Osmanlı döneminde, bu alanla ilgili literatür, Kur'an'dan bir ya da bir kaç âyetin tamamını ya da âyetin bir kısmının *i'râb* tahliline yönelik *i'râbü'l-Kur'ân* türü çalışmalardan oluşmaktadır. Bu türde eserlerin yazımı Osmanlı dönemi öncesinde başlamakla birlikte Osmanlı devrinde çok daha ağırlık kazandığı görülmektedir.

Bu çalışmalar içinde ise, besmelenin ve birçok âyette yer alıp o âyetin bir kısmını teşkil eden kelime-i tevhidin *i'râbına* yönelik müstakil risaleler ağırlıklı bir yer tutmaktadır. Besmele ve kelime-i tevhid dışında başka âyetlerin *i'râbına* yönelik çalışmalar kaleme alınsa^[1] da bu iki konuya yönelik risale yazımının âdeti bir gelenek hâlini aldığı

[1] Osmanlı döneminde Besmele ve kelime-i tevhid dışındaki konuların *i'râbını* ele alan müstakil çalışmalara örnek olarak şunlar zikredilebilir: İbnü'l-Hüمام Kemaleddin Muhammed b. Abdülvahid es-Sivasî (ö. 861/1457), *Risâle fi i'râbi sübhanallahi ve bihamdih*; Muhyiddin Muhammed b. Süleyman el-Hanefî el-Kâfiyeci (ö. 879/1474), *İ'râbü ekmelîl-hamd*; Molla Hüsrev (885/1480), *Risâle fi i'râbi Elif Lam Mîm zâlike'l-kitâb*; Muhammed b. Abdülgani b. Emirşah Ganizâde Nadirî (ö. 1036/1626), *Ta'lika tete'allaku bi i'râbi "vahde"*; Kadi Bosna Abdülhalim b. Lütfullah er-Rumî (1051/1641), *Risâle fi i'râbi'l-isti'âze*; Muhammed b. Ahmed Tarsûsî (ö. 1117/1705), *Risâletü'l-İ'râb 'alâ ba'zî'l-âyeti'l-kerîme*; Ahmed b. Abdullah el-Hâdimî, (1176/1762), *İ'râbü 'innâ*; İbn Âbidîn, Alaüddin Muhammed b. Muhammed Emin ed-Dimaşkı (ö. 1306/1888), *el-Fevâidü'l-acîbe fi i'râbi'l-keleimâti'l-garîbe*.

söylenebilir. Bu risalelerden bir kısmı, i'râbtan ziyade tefsir, fıkıh, kelâm ve tasavvuf gibi farklı disiplinler açısından besmele ve kelime-i tevhidi inceleyen çalışmalardan oluşmaktadır. Diğer bir kısmı ise besmele ve kelime-i tevhidin i'râb izahına yöneliktir. Bu tebliğde besmelenin ve kelime-i tevhidin i'râbına yönelik risalelerden öne çıkanların mukayeseli incelemesi yapılacaktır. Yaygınlık kazanmayan diğer risalelerin ise sadece isimlerinin zikredilmesiyle yetinilecektir. İnceleme konusu yapılan risalelerin meşhurluk ölçüsü, o risalenin yazma nüshalarının sayısına, üzerine şerh, haşiye vb. çalışmalar yapılması ve kendisinden sonraki eserlerde referans gösterilme sıklığına göre belirlenmiştir.

Besmele'nin İ'râbıyla İlgili Risâleler

Neml Sûresi'nde bir ayet olan besmelenin, onun dışında başında bulunduğu sûreden bir âyet olup olmaması tartışmalıdır. Ancak bütün sûrelerin başında bulunması ve her önemli işe onunla başlamaya dair teşvikler^[2] besmele üzerine risaleler kaleme almaya sevk eden unsurlar arasında sayılabilir. Tefsirlerde de besmelenin i'râb ve izahına büyük önem verilmiştir. Buna rağmen ayrı çalışmalara konu edilerek hakkında müstakil risaleler de yazılmıştır.

Söz konusu bu risalelerin başlıkları genellikle kayıtlarda *Risale fi i'râbi'l-besmele*, *Risaletü'l-besmele* veya *Risale fi'l-besmele* olarak görülmektedir. Başlığında i'râb kelimesi bulunmayan besmele risaleleri, her ne kadar bu kavramı başlıkta kullanmasalar da muhtevada i'râba verdikleri ağırlık, risaleyi *i'râbü'l-Kur'ân* çalışmaları sınıfına koymayı uygun hale getirmektedir. Ayrıca bir risale, kütüphane kayıtlarında *risaletü'l-besmele* diye mevcut iken aynı risale başka bir kayıta *Risale fi i'râbi'l-besmele* şeklinde geçmektedir. Sonuç olarak bu başlık altında i'râb başlığını kullansın ya da kullanmasın i'râb izahını temel alan bütün risaleler müstakil *i'râbü'l-Kur'ân* çalışması altında zikredilmiştir.

[2] Bu konudaki hadis şöyledir: *كُلُّ كَلَامٍ أَوْ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَا يُبْتَدَأُ بِذِكْرِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ فَهُوَ أَتَمُّ* "Aziz ve celil Allah'ın zikriyle başlanmayan her söz veya önemli işin sonu kesiktir." Ali b. Ahmed Dâretkutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. Şuayp Arnavut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 1: 427, 428.

1. Ebû Saîd el-Hâdimî (ö. 1176/1762)^[3], *Risâletü'l-Besmele*^[4]

Bu eseri, besmelenin i'râbını ele alan diğer çalışmalardan ayıran en önemli özelliği, besmeleyi on sekiz ilim dalı başlığı altında açıklamasıdır. O, besmeleyi, lügat, vaz', iştikak, sarf, nahiv, meânî, beyan, bedî, kelâm, usûl, mantık, edep, fıkıh, tefsir, isnad, kıraat, hadis ve tasavvuf başlıkları altında her ilmin verileri ışığında açıklamıştır. Bu nedenle besmelenin sadece i'râbı değil, birçok ilim dalı penceresinden incelemesi yapılmıştır. Bu durumun Osmanlı dönemi çalışmalarının genel karakteristik özelliği olduğu söylenebilir. Osmanlı öncesi çalışmalarda besmele birkaç ilim dalı çerçevesinde ele alınırken, Osmanlı'da ise medreselerde öğrenim konusu olan tüm ilimler, âyetlerin i'râbı yanında ek veri malzemesi olarak kullanılmıştır. Bu durumun Hâdimî'de çok daha ileri boyuta taşındığını söylemek mümkündür.

Eserin i'râb izahında temel referans kaynakları, Osmanlı dönemi diğer i'râb çalışmalarında olduğu gibi Sibeveyh'in (ö.180/796) *el-Kitâb'ı* ve Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf'ı*dır.

Besmelenin i'râbı hususunda en önemli tartışma konusu, "ba" harfi cerrinin müteallakıdır. Bir başka deyişle "ba" harf-i cerri ve mecrur hangi âmilin mamulüdür. Hâdimî bu konuda iki yaklaşım ortaya koymaktadır.

[3] Tam adı Muhammed b. Muhammed b. Osman Ebû Saîd el-Hâdimî olan müellif, İslâmî ilimlerin birçok alanında kendinden söz ettiren çok yönlü bir Osmanlı âlimidir. Konya iline bağlı Hâdim ilçesinde 1113/1701 tarihinde dünyaya gelmiştir. Konya'daki Karatay Medresesi'nde beş yıl süren eğitimin ardından İstanbul'a gelip birçok hocadan dersler almış; pek çok ilim dalında icazet sahibi olmuştur. İstanbul Ayasofya Camiinde verdiği sohbet ve dersleriyle meşhur olan Hâdimî, birçok eser yüksek lisans doktoraya konu edilmiştir. Öne çıkan eserleri şunlardır: 1. *el-Berîkatü'l-Mahmûdiyye fî şerhi't-Tarîkatü'l-Muhammediyye* (Bulak 1257; Kahire 1268; İstanbul 1257) 2. *Mecâmî'u'l-hakâik* (İstanbul 1273) 3. *Hâşiye 'alâ Düreri'l-hükkâm* (İstanbul 1269) 4. *Eyyühe'l-veled Şerhi* (İstanbul 1324). Müellifin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Hayruddin b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Dârü'l-İlim li'l-melâyîn, 2002), 7: 68; Mustafa Yayla, "Hâdimî," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 1997), 15:24; Yaşar Sarıkaya, *Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi Ebû Saîd Hâdimî* (İstanbul: Kitap Yayınları, 2008); Halil İbrahim Şimşek, *Muhammed Hâdimî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* (Konya: Sadav Yayınları, 2010).

[4] Eser, 1261 yılında İstanbul'da basılmıştır. Eser kütüphane kayıtlarında daha çok *Şerhu'l-Besmele* diye geçmektedir. Eser hakkında geniş bilgi için bkz Ali Can, "Ebû Saîd el-Hâdimî'nin Risâletü'l-Besmele Adlı Eserinde On Sekiz İlim Dalına Göre Besmele Yorumu", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 14/1 (2012): 1-73.

a) “ba” harfi aslîdir, zâid değildir. Bunun müteallakı, öncesinde takdir edilen أَقْرَأُ fiilidir. Hâdimî'nin benimsediği bu görüşe göre “ba” harf-i cerri ve mecrur, kendinden önceki âmilin mefulü bihi olmak üzere mahallen mensuptur.

Hâdimî bu konuda Zemahşerî'yi isim vermeden eleştirmektedir. Çünkü Zemahşerî'ye göre أَقْرَأُ fiili بِسْمِ اللَّهِ ifadesinden önce değil sonra takdir edilir. Ancak Hâdimî, bunun Arap dilinde yerleşik ve yaygın olan kurala aykırı olduğunu belirtir. Çünkü Arap dilinde en yaygın kullanım, fiilin önce takdir edilmesidir. Buna göre Zemahşerî, âyetin indiği dönemi dikkate alarak müşriklerin Allah'tan başka ilâhların adlarını anarak bir işe başlamalarına cevap olarak değerlendirdiği için Allah'ın ismine vurguyu tercih ettiğinden böyle bir i'râb vechi benimsemiştir.^[5] Çünkü bir kelimenin olması gereken yerden öne alınması vurgu ifade eder. Fiilin بِسْمِ اللَّهِ'tan sonra takdir edilmesi, Allah'ın adının söz diziminde aslî olarak fiilden sonra olması gerektiği halde öne alınmış hükmü verilerek Allah'ın ismine bir vurgu yapıldığı ortaya konulmaktadır. Allah'ın ismine yapılan bu özel vurgu, müşriklere bir reddiye anlamına gelmektedir. Hâdimî ise Arap dilindeki kuralı ön planda tutarak Zemahşerî'nin dilde yaygın olan duruma aykırı i'râb izahında bulunduğunu ima eder.

b) “ba” harfi zaid olup müteallakı yoktur. Bu durumda اسْمٌ kelimesi, mübteda olup mahallen merfûdur, haberi ise hafzedilmiştir. Hâdimî bu görüşü zikretse de benimsemediğine işaret etmektedir.

Zemahşerî'ye göre Rahmân ve Rahîm kelimelerinin her ikisi Allah kelimesinin sıfatı iken^[6] Hâdimî'ye göre sadece Rahmân kelimesi, Allah isminin sıfatıdır. Hâdimî bunun bedel ya da atf-ı beyan olduğu görüşünü zayıf gördüğüne işaret etmektedir. Hâdimî'ye göre Rahîm kelimesi ise atf-ı beyandır.^[7] Rahmân kelimesinin sıfat olmasında tercih ettirici sebep bunun Allah'a mahsus bir lafız olmasıdır. Ancak Hâdimî neden bedel ya da atf-ı beyan olamayacağına değinmemektedir. Ancak diğer ilimlere göre yaptığı açıklamalardan çıkan sonuca göre şunu söylemek mümkündür. Bedel, mübdel minhi, meskût anı konumuna

[5] Muhammed Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâinî't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabî, 1399/1979), 1: 2-3.

[6] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1:8.

[7] Ebû Saîd Hâdimî, *Risâletü'l-besmele* (İstanbul: 1261), 27-30.

indirgediğinden Allah'a olan vurguyu zayıflatmış olacaktır. Bu nedenle bedel olmasını tercih etmemektedir. Bu kelime, atf-ı beyan da olmaz. Çünkü atf-ı beyan olan kelime, tabi olduğundan farklı başka ortakların olması durumunda geçerli olur. Allah ismi konusunda ortak olmadığından ve bilinirliği belirgin olduğundan beyana ihtiyacı yoktur. Ayrıca atf-ı beyan, tabi olduğundan farklı olması gerekir. Hâlbuki Rahmân, Allah'a mahsus olup O'nun yerine kullanılabilmesi mümkün olduğundan âdeta onunla aynı görülmektedir. Ancak Rahîm kelimesi, Allah dışındaki varlıklarda da kullanıldığından ve sadece Allah'a mahsus olmadığından tabi olduğu Allah lafzından farklıdır. Bu nedenle Rahîm kelimesinin, atf-ı beyan olması uygundur. Hâdimî'ye göre her varlıkta kullanılabilen rahim kelimesi, özel isim olup kendisinde kapalılık bulunan Allah'ın niteliklerine dair bir açıklama konumundadır.^[8]

2. Sabbân (ö. 1206/1792)^[9], *er-Risâletü'l-kübrâ fi'l-Besmele*^[10]:

Hâdimî birbirinden çok farklı ilim dallarına göre besmeleyi ele alırken bu risale neredeyse sadece dilbilimsel konuların farklı alt başlıkları halinde besmeleyi ele almaktadır. Bu durum Hâdimî'nin çok yönlü bir âlim olmasına karşın Sabbân'ın daha çok Arap dili ve edebiyatı alanında uzmanlaşmasından kaynaklanmaktadır. Buna binaen Hâdimî, besmelenin i'râb izahına çok az yer verirken Sabbân ise i'râb konusunda yukarıda değinildiği gibi tartışma konusu olan her meseleyi müstakil bir başlık altında yer vererek daha detaylı incelemektedir.

Sabbân'ın risalesinin temel referans kaynağı, Hâdimî'de olduğu gibi Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ıdır. Fakat bunun yanısıra *el-Keşşâf*'ın

[8] Hâdimî, *Risâletü'l-besmele*, 37.

[9] Tam adı; Ebü'l-İrfân Muhammed b. Ali es-Sabbân el-Mısırî olan müellif, Kahire'de dünyaya gelmiştir. Öğrenimin burada yapmış ve daha çok Arap dili ve edebiyatı alanında uzmanlaşmıştır. Hanefî mezhebine müntesip olan müellif, tasavvufta Şâzelî tarikatına intisap etmiştir. Ona ait birçok eser tahkik edilerek neşr edilmiştir. Öne çıkan eserleri şunlardır: 1. *Hâşiye âle'l-Üşmûnî* (Kahire 1273) 2. *el-Kâfiyetü's-şâfiye* (Kahire 1288) 3. *er-Risâletü'l-beyâniyye* (Kahire 1281) 4. *Urcûze fi'l-'arûz* (Kahire 1307). Müellifin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Zirikî, *el-A'lâm*, 6: 297; Zülfikâr Tüccar, "Sabbân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 2008), 35: 335-336.

[10] Bu eser, Fevz Ahmed Zemrelî ve Habîb Yahyâ el-Meyr tarafından tahkik edilip 2007 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

haşiyelerinden de yararlandığı yaptığı atıflardan anlaşılmaktadır.^[11] Yine bu risalede İbn Hişâm'ın nahiv ilmine dair yazdığı eserler de temel referanslar arasındadır.^[12] Ayrıca Sabbân, Hâdimî'nin risalesinden istifade ettiğini belirtmektedir.^[13] Bu durum, Hâdimî'nin sadece Anadolu'da değil Mısır'da da eserlerinin bilindiğini göstermektedir.

Hâdimî "ba"nın müteallakının fiil ya da isim olduğu görüşlerine değinmekle yetinirken Sabbân her bir görüşün hangi dil ekollerine ait olduğunu zikrederek Kûfe ve Basra ekollerinin konuya ait görüşlerine ayrıntılı bir şekilde yer vermektedir. Bu açıklamalarında müteallakın fiil olduğu görüşünün Kûfe ekolüne ait olup en meşhur olduğunu belirtir. Sabbân'ın açıklama tarzına bakıldığında Hâdimî'nin izah tarzından giderek âdetâ onun kapalı bıraktığı kısımlara şerh yapar bir görünüm hissedilmektedir. Çünkü Hâdimî de müteallakın fiil ve isim olacağı şeklinde ikili bir açıklama yapmıştır. Sabbân da bu ikili açıklamayı ekollere aidiyetlerini tasrih ederek bir şerh görünümü kazandırmıştır. Ayrıca sık sık açıkça ismini zikrederek Hâdimî'ye atıfta bulunması da bunun bir işaret sayılabilir. Ancak buna rağmen, yeri geldiğinde Sabbân, Hâdimî'yi eleştirmekten de çekinmemektedir.^[14]

Besmelenin müteallakının fiil olması konusunda Sabbân da Hâdimî'nin yolunu takip ederek dildeki yaygın kullanımı esas alır. Çünkü dildeki yerleşik kurala göre müteallakın fiil olması, isim olmasında daha önceliklidir.

Hâdimî, müteallakın Zemahşerî'nin görüşüne aykırı olarak *مُتَعَلِّقٌ* ifadesinden önce takdir edilmesini benimserken Sabbân Zemahşerî'nin tercihinin daha doğru olduğuna işaret etmektedir. Bu tercihinin gerekçesini yine Zemahşerî'nin açıkladığı gibi Allah'ın isminin öne alınmasıyla gerçekleşen vurgunun daha gerekli olduğu yönünde belirtir. Ayrıca Sabbân, Zemahşerî gibi bunun müşriklerin putların isimlerini anarak işlerine başlamalarına bir reddiye maksadı taşıdığını vurgular.

Hem Hâdimî'nin hem de Sabbân'ın Zemahşerî'ye bolca atıfta

[11] Sabbân el-Mısırî, *er-Risâletü'l-kübrâ fi'l-Besmele*, thk. Fevvez Ahmed Zemreli ve Habîb Yahya el-Meyr (Beyrut: y.y., 2007), 29.

[12] Sabbân, *er-Risâletü'l-kübrâ*, 51.

[13] Sabbân, *er-Risâletü'l-kübrâ*, 43.

[14] Sabbân, *er-Risâletü'l-kübrâ*, 53.

bulunmaları, Osmanlı *i'râbiü'l-Kur'ân* türü çalışmalarında onun temel kaynak olarak kullanılmasının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Hâdimî ve Sabbân arasındaki görüş farklılığı için şunu söylemek de mümkündür. Hâdimî her ilim dalıyla yoğun meşguliyeti nedeniyle Sabbân kadar dil ilimlerinde derinlemesine yorumlar ortaya koymamıştır. Ancak Sabbân'ın ise ağırlığını dil ilimlerine verdiği yukarıda değinmiştik. Buna göre dil konusunda daha çok derinleşen Sabbân, Zemaşerî'nin dilsel izahlarını daha çok yerinde bulduğundan olsa gerek ki onun görüşünü tercih etmektedirler. Sabbân, Zemaşerî'nin bu tercihinin katkıları da bulunur. Zemaşerî, sadece kasır kavramından söz eder; yani, *بِسْمِ اللَّهِ* ifadesinin müteallaktan önce düşünülmesi Allah'ın adına bir kasır olduğunu belirtir. Ancak Sabbân bu kasır türünün ne olabileceğini tartışır. Ona göre bu, kasır-ı ifraddır. Yani bir işe başlamanın sadece Allah'ın adıyla olması, başka ilâhların devre dışı bırakılmasını ifade etmektedir. Bir başka deyişe kasır-ı ifrad, ilâhları teke indirme vurgusu demektir. Böylece Sabbân, Zemaşerî'nin müşriklerin putlarının isimleriyle başlamalarına reddiye olarak sadece Allah'ın adıyla başlanması gerektiği şeklindeki durumun belâğat ilminde kasır-ı ifrad olarak nitelendiğini belirterek konu hakkındaki bilgi malzemesini daha da kavramsal bir zemine oturtmuş olmaktadır. Sabbân bunun kasır-ı kalb^[15] ve kasır-ı ta'yîn^[16] olabileceği üzerinde durarak bunun anlama ne şekilde yansıdığını açıklar. Ancak o, kasırın bu türlerini bir ihtimal dairesinde zikrederek kasır-ı ifrad görüşünün daha doğru olduğuna dikkat çeker.^[17] Zemaşerî, müteallakın *بِسْمِ اللَّهِ* dan sonra takdir edilmesini belirtmiş ancak bunun tam olarak yerini tayin etmemiştir. Sabbân ise bu konuda üç görüş olduğunu belirtir. Birinci görüşe göre; müteallak, besmelenin tamamından sonra takdir edilir. İkinci görüşe göre ise sadece *بِسْمِ اللَّهِ* lafzından sonra takdir edilir. Üçüncü görüşe göre

[15] Kasır-ı kalb görüşüne göre; Allah'ın ismine vurgu, Allah'ın varlığını inkâr eden dünyanın ebedi olduğu düşüncesinde olana bir reddiye olmaktadır. Buna göre Kasır-ı kalb, bu düşüncüyü tersine çevirme anlamını ifade etmektedir. Bk. Sabbân, *er-Risâletü'l-kübrâ*, 54.

[16] Kasır-ı ta'yîn düşüncesine göre; Allah'ın ismine vurgu, O'nun ismiyle mi yoksa putların ismiyle mi başlayacağı konusunda gidip gelen kimselere bir reddiye olmaktadır. Buna göre kasır-ı ta'yîn; bu iki durum arasından bir durumu belirleyip sadece Allah'ın adıyla başlanması gerektiğini ifade etmektedir. Sabbân, *er-Risâletü'l-kübrâ*, 54.

[17] Sabbân, *er-Risâletü'l-kübrâ*, 54.

ise müteallak, *بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ*'den sonra takdir edilir. Yani Rahîm kelimesi, öncekinden ayrılmış olur. İlk görüş dışındakilere, nahiv kuralına aykırı olacağı düşüncesiyle eleştiri yöneltilmiştir. Çünkü ikinci veya üçüncü görüşün kabul edilmesi durumunda ifadenin takdiri; *أَقْرَأَ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ* veya *بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ* şeklinde olacaktır. Bu duruma sıfat konumunda olan Rahmân ve Rahîm kelimeleri, mevsufundan ayrılmış olacaktır. Hâlbuki tabinin metbusundan yabancı bir kelimeyle ayrılması tercihe şayan değildir. Sabbân, bu konuda ilk görüşü önce zikretmekle o görüşten yana olduğunu hissettirse de bunu açık bir şekilde beyan etmez. Ancak, ikinci ve üçüncü görüşe yöneltilen itirazların geçersiz olduğunu belirtir. Sabbân'a göre; bir kelimenin takdiri, tabiyi metbusundan ayırmayı gerektirmez. Ayrıca öyle olsa bile bu müteallakın cümle-i itiraziye kabilinden sayılması mümkün olduğundan her durumda yapılan itirazların geçersiz olacağını vurgular.^[18] Sabbân sanki bu itirazlara cevap vermesiyle Zemahşerî'ye arka çıkar gibidir. Çünkü Zemahşerî her ne kadar net olarak ifade etmese de yaptığı açıklamasında müteallakın *بِسْمِ اللَّهِ*'den sonra olacağını belirtir. Ardından Rahmân ve Rahîm kelimelerini açıklamaya geçer.^[19] Dolayısıyla Zemahşerî'nin bu açıklaması, müteallakın takdirinin Rahmân ve Rahîm'den önce olacağına işaret etmektedir. Belki bu nedenle Sabbân, Zemahşerî'nin bu izahını nahvî bir temele dayandırarak onu görüşüne bir halel gelmesini engellemeye çalışmaktadır. Ayrıca Sabbân'ın bu açıklamalarından Rahmân ve Rahîm kelimelerinin Zemahşerî gibi Allah lafzının sıfatı kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Sabbân'ın Zemahşerî ve Hâdimî'nin îrâb izahına ek bir katkısı da besmelenin cümle halindeki îrâbıdır. Çünkü ne Zemahşerî de ne de Hâdimî'de besmelenin cümle hâlindeki îrâbına değinilmez. Sabbân bu konuyu ayrı bir başlık altında detaylı bir şekilde ele alır. O, besmele cümlesinin îrâbı konusunda iki görüş olduğunu belirtir. Birinci görüşe göre; besmele hazfedilmiş *قُلْ* lafzının mefulü bihi olmak üzere mahallen mensuptur. İkinci görüşe göre ise; besmele cümlesi, ibtidaiyye olup îrâbdan mahalli yoktur. Her iki görüşü zikreden Sabbân, ikinci görüşün akla daha yatkın olduğuna işaret ederek tercihinin bu yönde olduğuna işaret eder. Ancak cümle olarak îrâb üzerinde çok fazla

[18] Sabbân, *er-Risâletü'l-kübrâ*, 55.

[19] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I: 2.

durmaz. Daha çok belâğat açısından cümlenin inşâî mi yoksa ihbârî mi olduğu üzerinde yoğunlaşır. Sadece cümle açısından değil, içindeki her bir lafzı belâğat ilmi verileri doğrultusunda tüm ihtimalleri tartışmaya açarak anlam açısından hangisinin daha doğru olabileceğini tespitte çalışır.

Sonuç olarak Sabbân'ın bu çalışması kendinden önceki besmeleye dair müstakil çalışmalara kıyasla en geniş eserdir. Bu çalışmada dil-bilimin ağırlıklı olarak lügat, i'râb ve belâğat ilminin verilerinin tüm ihtimalleri besmele üzerinde değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmelerde ana damar olarak Zemahşerî'nin çizgisinin takip edildiği ve Hâdimî'nin eserinin eleştirisi odağında tutulduğu görülmüştür.

Yukarıda ayrıntılı olarak inceleme konusu yaptığımız iki eser dışında Osmanlı döneminde Besmele'nin i'râbına yönelik şu eserler de bulunmaktadır: Ebü'l-Mefahir Ömer b. Osman el-Cenzî (ö. 736/1336), *Risale fî i'râbi'l-besmele*; Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Sünbâvî (ö. 1232/1817), *er-Risâle fî'l-besmele*^[20]; Mustafa b. Muhammed b. Mustafa Güzelhisarî (ö. 1253/1837), *Î'râbu kelimeti's-şehâde ve'l-besmele ve'l-hamdele*; Gözübüyükzade İbrahim Efendi (ö. 1253/1838), *Risale fî hakki'l-besmele*; Abdullah b. Derviş es-Sükkerî (ö. 1329/1911), *Fethü'l-kerîm fî i'râbi Bismillâhirrahmânirrahîm*.

b) Kelime-i Tevhidin İ'râbıyla İlgili Risâleler

Osmanlı döneminde kelime-i tevhidin ve onunla aynı niteliği taşıyan kelime-i şehadetin i'râb i'râbı üzerinde birçok risale kaleme alınmıştır. Ancak burada sadece kelime-i tevhidin i'râbı üzerine yazılan risalelerden en meşhur olanların muhteva değerlendirilmesi yapılacak, yaygınlık kazanmayan diğer risalelerin ise, yalnızca isimlerinin zikredilmesiyle yetinilecektir.

[20] King Suud Üniversitesi Kütüphanesi, Yazma Eser, nr: 1957.

1. Ali el-Kârî (1014/1605)^[21], *et-Tecrîd fî i'râbi kelimeti't-tevhîd*^[22]

Ali el-Kârî bu risalesinden kelime-i tevhidin i'râbı konusunda ortaya konulan belli başlı görüşleri bir araya getirmiş, birbirinden farklı i'râb izahının anlama olan katkısını göstermiştir. Ali el-Kârî, bu risalesini yazma amacını ifade ederken her sağlam inanca sahip müminin kelime-i tevhidin hem dil yapısını hem de anlamını çok iyi bilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Çünkü ona göre dil yapısını bilmek onun anlamını bilmeye götüren bir araçtır. Dolayısıyla dil yapısının merkezini oluşturan i'râb, anlamın anahtarıdır. Aslında bu düşünce sadece Ali el-Kârî'ye ait değildir. Ondan önceki dilcilerin çoğunluğu dilbilimsel araçların anlama giden bir köprü olduğunu ifade etmektedirler. Bu nedenle Zeccâcî gibi dilciler i'râbın gayesini, kelâmın anlamını açığa çıkarmak olarak ifade ederler. Öyle ki i'râb kelimesinin lügavî anlamlarından biri olan “açık bir şekilde ifade etmek” anlamının bu çerçevede düşünülmesi gerektiğini vurgularlar.^[23] Ali el-Kârî, risalenin girişinde hem âyetlerle hem de hadislerle kelime-i tevhidin önemini vurgulayarak neden bu kelimenin i'râbını kaleme aldığına işaret etmektedir.

Ali el-Kârî'ye göre kelime-i tevhidin i'râbı şöyledir: \bar{v} cinsi nefyden bir edattır. \bar{v} kelimesi ise \bar{v} ile birlikte mebni olup \bar{v} harf-i cerri anlamını içermektedir. Buna göre ilk iki kelime \bar{v} takdirinde olduğu için umum anlam ifade etmektedir. Bu umum anlam nedeniyle Allah'tan başka tüm ilâhlar nefyedilmektedir. Başka bir deyişle \bar{v} ifadesi bütün ilâhları kapsamaktadır. İstisnasıyla bu kapsamdan Allah dışarıda bırakılmaktadır.

[21] Tam adı Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Ali b. Sultan el-Kârî el-Herevî olan müellif, tanınmış Hanefî fakihî, muhaddis, müfessir ve kıraat âlimidir. Ali el-Kârî, Afganistan'ın bir kenti olan Herat'ta doğmuştur. İlk tahsilini burada yaptıktan sonra Mekke'ye gidip oraya yerleşmiştir. Orada devrin önde gelen âlimlerinden ders almış, özellikle kıraat alanındaki uzmanlığı nedeniyle el-Kârî olarak anılmıştır. Onun öne çıkan eserleri şunlardır: 1. *Mirkâtü'l-mefâtih* (Kahire: y.y., 1309) 2. *el-Mevzûât* (İstanbul 1289) 3. *Şerhu'ş-Şifâ* (İstanbul: y.y., 1264) 4. *Şerhu'l-Fıkhü'l-ekber* (İstanbul: y.y., 1303). Müellifin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, 5: 12; Halil İbrahim Kutlay, *el-İmâm Ali el-Kârî ve eserühû fî ilmi'l-hadîs* (Beyrut: y.y., 1408/1987); Ahmet Özel, “Ali el-Kârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV. Yayınları, 1989), II: 403-405.

[22] Bu eser, Meşhûr Hasan Selman tarafından tahkik edilip 1411/1991 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

[23] Abdurrahman b. İsmail Zeccâcî, *el-Îzâh fî 'ileli'n-nahv*, thk. Mâzin el-Mübârek (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1379/1979), 91

Ali el-Kârî bu iki kelime hakkında ileri sürülen diğer i'râb izahlarını zikrederek bunları benimsediğini ima etmektedir. Onun kabul etmediği diğer i'râb izahları şu şekildedir:

a) اِلَهَ kelimesi, اَلْ'nın ismi olarak fetha üzere mebnidir. Ali el-Kârî, bu görüşün sahiplerini zikretmediği gibi neden bu i'râb vechini kabul etmediğini de belirtmez. Ancak Âl-i İmrân Sûresi'nde kelime-i tevhidin اِلَهَ اِلَّا اللهُ وَمَا مِنْ اِلَهٍ اِلَّا اللهُ “İlah ancak Allah'tır.”^[24] şeklinde اَلْ harf-i cerli kullanımını Ali el-Kârî'yi böyle bir i'râb izahına sevk etmiş olabilir. Nitekim Kur'ân âyetlerinin birbirini tefsir etmesi dikkate alındığında bu âyette اَلْ harf-i cerrinin açık bir şekilde zikredilmiş olması, diğer âyetlerdeki kelime-i tevhidde de اَلْ takdir edilmiş olmasına işaret sayılabilir. Bununla birlikte bu i'râb vechine göre de anlam aynı olmaktadır. Sadece tek farkı Ali el-Kârî'nin i'râb veçhi biraz daha te'kitli olmaktadır. Çünkü o, اَلْ harf-i cerri takdir etmektedir. Bu harf-i cer, nefiyden sonra geldiği için zait olup anlamı te'kit etmektedir. Hâlbuki bu i'râb veçhinde ise اِلَهَ kelimesi herhangi bir takdir olmaksızın اَلْ'nın ismi olduğu için te'kit açısından daha zayıf kalmaktadır. Diğer taraftan ise Ali el-Kârî اَلْ harfi cerri takdiri yaptığı için nahiv açısından tekellüflü bir yolu tercih etmiştir. Çünkü yaygın nahiv kuralına göre takdirsiz i'râb, takdirli i'râbtan evlâdır. Bu durumda Ali el-Kârî herhangi bir gerekçe göstermeden sadece daha pekiştirmeli bir anlam elde etmek için evleviyet açısından ikinci planda olan takdirli i'râb yolunu tercih etmiştir. Bu nedenle Ali el-Kârî'nin yaygın nahiv kuralına aykırı hareket ettiği anlaşılmaktadır.

b) اِلَهَ kelimesi, اَلْ'nın ismi olarak fetha ile mensuptur. Bu i'râbın öncekinden farkı; öncekinde اَلْ'nın ismi mebni iken bu i'râb veçhinde ise mu'rebtir. Ali el-Kârî bu görüşün Zeccâc'a ait olduğunu belirtir. Zeccâc'ın *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserinde اَلْ'nın isminin tenvinsiz bir şekilde mensup olduğunu belirtir.^[25] Nasb ifadesi mu'reb kelimelere ait bir tabir olduğu için Ali el-Kârî, bu görüşü mu'reb isim diye yorumlamıştır. Dolayısıyla Ali el-Kârî, Zeccâc'ın görüşünü olduğu gibi değil, kendi yorumuyla birlikte aktardığı görülmektedir.

اِلَهَ اِلَّا اللهُ لَ ifadesinden sonra gelen اِلَّا اللهُ konusunda da tartışma vardır.

[24] Âl-i İmrân 3/62.

[25] El-Bağdâdî Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, (Beyrut: âlemü'l-Kütüb, 1408/1988), I: 336.

Müstesna kısımdaki Allah lafzı konusunda iki görüş vardır. Birincisi: Allah lafzının bir isim değil, varlığı zorunlu (*vâcibu'l-vucûd*) anlamında bir vasıf olmasıdır. İkincisi ise; Allah lafzının, zâtın ismi anlamında olması yani alem kabul edilmesidir. Ali el-Kârî'ye göre her iki durumda da Allah'ın zatı kastedilmektedir. Bu nedenle iki görüşün anlamı etkilemeyeceğine işaret etmektedir. Ali el-Kârî'ye göre *إِلَهَ* ifadesi, mübtedânın haberidir. O, bu *î'râb* veçhini caiz görmeyenlerin görüşünü zayıf olarak nitelemektedir. Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ından alıntı yaparak kelime-i tevhidi *î'râb*ını bu şekilde açıkladığını belirterek kendi görüşünü Zemahşerî referansıya güçlendirmeye çalışmaktadır.^[26] Ali el-Kârî'nin *î'râb* izahının Zemahşerî'den farklı yönü sadece *إِلَهَ* kısmındadır. Çünkü Zemahşerî'ye göre bu kısım bir bütün olarak ve herhangi bir takdir olmaksızın mübteda iken Ali el-Kârî'ye göre ise *لَا مَرِيْبُ إِلَهَ* takdirinde mübtedadır. Hem Zemahşerî'nin hem de Ali el-Kârî'nin *î'râb* izahına göre kelime-i tevhidin anlamı; yaygın olarak bilinen "Allah'tan başka ilâh yoktur." şeklinde değil, "İlah sadece Allah'tır." şeklinde olmasıdır. Çünkü kelimenin mübteda ve haber yapısına göre böyle bir anlam daha uygun olmaktadır. Ayrıca kelime-i tevhidde asıl vurgulanan, Allah'ın ilâh olması değildir. Çünkü müşrikler Allah'ı bir ilâh olarak kabul etmektedirler. Ancak sorun Allah'ın yanında başka ilâhların da kabul edilmesidir. İşte kelime-i tevhid, ilâhlığı sadece Allah'a tahsis ederek onun dışındaki ilâhların reddedilmesi anlamındadır. Ali el-Kârî'nin *î'râb* izahında yukarıda değinildiği gibi anlam *مَرِيْبُ* takdiri nedeniyle daha vurgulu olarak düşünölmektedir. Sonuç olarak her ne kadar *î'râb* izahında aralarında bazı farklılıklar olsa da; Ali el-Kârî'nin *î'râb* konusunda en güvendiği kaynak Zemahşerî olduğu söylenebilir. Bu durumda, besmele kısmında da ifade edildiği üzere Zemahşerî'nin Osmanlı âlimleri üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir.

Ali el-Kârî, yaygın olarak bilinen "Allah'tan başka ilâh yoktur." şeklindeki anlamı ifade eden *î'râb* izahına da değinir. Bu anlamı ifade eden *î'râb*ta *إِلَهَ* kelimesi, *لَا*'nın ismidir. *إِلَهَ* ise *لَا*'nın isminden bedeldir. Ancak bu bedellik, *لَا*'nın isminin asıl mahallî *î'râb*ı olan mübtedalık konumundan bedel olduğu için merfu olmuştur. *لَا*'nın haberi ise mahzuftur.^[27] Buna göre kelime-i tevhidin takdiri; *إِلَهَ مَوْجُودٌ إِلَّا اللَّهُ* şeklinde-

[26] Ali el-Kârî, *et-Tecrîd*, 18.

[27] Ali el-Kârî, *et-Tecrîd fî î'râbi kelimetî't-tevhîd*, thk. Meşhûr Hasan Selman (Beyrut:

dir. Bunun anlamı da “Allah’tan başka hiçbir ilâh yoktur/Ancak Allah vardır.”

Ali el-Kârî, kelime-i tevhidin i’râbı konusunda birçok âlimin görüşlerini zikrederek onları tahlil edip değerlendirmelerde bulunur. Böylece sadece kendi tercih ettiği i’râb izahıyla yetinmeyip başka görüşlere de yer vererek birçok farklı i’râb vecihlerini tek bir eserde görme imkânı sağlar. Ayrıca bu i’râb vecihlerinin hem anlama olan etkilerini hem de birçok ilmin verileriyle çatışıp çatışmadığını tartışır.

2. İbrahim Kûrânî (1101/1690)^[28], *Ref’u’l-iştibâh ‘an kavâ’idi i’râbî lâ ilâhe illallah, İnbâhu’l-enbâh ‘alâ tahkiki i’râbî lâ ilâhe illallah*^[29] ve *Ucâle fî i’râbî lâ ilâhe illallah*^[30]

Kûrânî, kelime-i tevhidin irabı konusunda önce *Ref’u’l-iştibâh ‘an kavâ’idi i’râbî lâ ilâhe illallah* adlı eseri kaleme almış, ardından bu eserin daha genişletilmiş hali olarak *İnbâhu’l-enbâh ‘alâ tahkiki i’râbî lâ ilâhe illallah* adlı eseri yazmıştır. Daha sonra ise bu iki eserin özeti mesabesinde *Ucâle fî i’râbî lâ ilâhe illallah* adlı risaleyi kaleme almıştır. Bu yüzden söz konuu üç eser, özleri itibariyle aynıdır. Ancak ilk iki eser, i’râbla birlikte yoğun kelâm tartışmaları barındırmaktadır. Özet olan üçüncüsü ise kelime-i tevhidin sadece dilbilimsel yönünü ele almıştır. Bu nedenle özet olan *Ucâle* üzerinden Kûrânî’nin yararlandığı kaynaklar ve konuya dair katkıları üzerinde durulacaktır. Yukarıda da

1411/1991), 19.

[28] Tam adı; Ebü’l-İrfân Burhanüddîn İbrahim b. Hasan el-Kûrânî eş-Şehrânî olan müellif, günümüz İran sınırları içinde olan Şehrân’da dünyaya gelmiştir. Öğrenimini ağırlıklı olarak Bağdat’da yapmıştır. Ayrıca dönemin çeşitli ilim merkezlerinde de kalarak birçok âlimden ders almıştır. Daha çok hadis ve kelâm alanında uzmanlaşan İbrahim Kûrânî, Medine’ye yerleşerek burada birçok öğrenci yetiştirmiştir. Şâfî mezhebine müntesip olan müellifin birçok eseri olmasına rağmen bunların hepsi yazma halindedir. Onun öne çıkan eserleri şunlardır: 1. *Hâşiye alâ nuhbeti’l-fiker* 2. *Hâşiye ale’d-durreti’l-fâhire* 3. *el-Kavlu’s-sedîd fî şerhi kelimeti’t-tevhîd ve fedâiluhu* 4. *el-Ehâdisu’l-müselsele*. Müellifin hayatı ve eseri hakkında geniş bilgi için bk. Ziriklî, *el-A’lâm*, 1: 35.

[29] Eser hakkında geniş bilgi ve tahkiki çalışması için bkz. Ahmet Gemi, “İbrahim Kûrânî’nin *İnbâhu’l-enbâh ‘alâ tahkiki i’râbî lâ ilâhe illallah* Adlı Eserinin Tahkiki” (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013), 1-339.

[30] Ahmet Gemi, “İbrahim Kûrânî’nin *Ucâle fî i’râbî lâ ilâhe illallah* Adlı Eseri”, *EKEV Akademi Dergisi* 19/62 (2015): 717-734.

belirtildiği üzere kelime-i tevhidin i'râbında Ali el-Kârî, Zemahşerî'nin yolunu takip ederken Kûrânî'nin ise İbn Hişâm en-Nahvî'nin yolunu takip ettiği görülmektedir. Bu nedenle Kûrânî'nin söz konusu eserlerinin temel kaynağı İbn Hişâm'ın nahiv eserleridir. İbn Hişâm'ın ilgili eserleri içinde özellikle *Evdahu'l-mesâlik* ve bunun şerhleri daha fazla referans gösterilmiştir.

Kûrânî kelime-i tevhidin i'râbından önce onun anlamını tespiti üzerinde durmaktadır. Hâlbuki Zemahşerî ve Ali el-Kârî gibi önceki müellifler i'râbın tespiti üzerinden anlama giderken Kûrânî ise İmam Eş'arî'ye dayandırarak ortaya koyduğu anlam tespitinden i'râb izahına gitmektedir. Buna göre zikri geçen önceki müellifler, i'râbı, anlam için bir araç olarak kullanırken Kûrânî ise tespit ettiği anlamı, i'râb için bir araç olarak kullanmaktadır. Dolayısıyla Kûrânî klasikte i'râb ve nahvin temel amacını tersine çevirdiği gözlemlenmektedir. Ayrıca İmam Eş'arî'yi temel referans olarak zikretmesi, Ehl-i sünnetin Eş'arî kolunun kelime-i tevhide verdiği anlamı benimsemesi, risalesinin bir mezhebin düşüncesini dilbilim araçlarıyla destekleme çalışması olduğu izlenimi vermektedir.

Kûrânî'ye göre kelime-i tevhidin aslı; "اللهُ إِلَهٌ" "Allah, ilâhtır." şeklindedir. Buna göre Allah lafzı, mübtedadır, ilâh ise haberdir. Haber olan ilâhın mübteda olan Allah lafzına tahsis etme amacıyla haber takdim edilip, mübteda tehir edilmiştir.^[31] Ali el-Kârî, risalesinde bu görüşe yer vererek bunun nahiv açısından zayıf olduğunu izah etmiştir. Çünkü Ali el-Kârî'ye göre bu durumda haber, nefiy v'sıyla birlikte mebni olmaktadır. Hâlbuki nahiv ilmine göre sadece mübteda böyle bir özelliğe sahiptir. Bu durumda Ali el-Kârî nahiv temelli i'râbı ele alırken Kûrânî ise benimsediği anlam temelli i'râbı ele almaktadır.

Yine en çok tartışmalı kısım olan müstesna yani Allah lafzı Kûrânî'ye göre, لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ ifadesinden bedeldir. Bu ifadenin mahalli, mübteda olmak üzere merfu olduğu için Allah lafzı da merfudur. Bu i'râba göre kelime-i tevhidin takdiri; لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ "Allah'tan başka ilâh yoktur/Ancak Allah vardır." şeklindedir.^[32] Ali el-Kârî'nin bu i'râb izahını benimsemediği yukarıda belirtilmişti. Çünkü bu durumda Allah'ın

[31] Kûrânî, "Ucâle fî i'râbi lâ ilâhe illallah", "İbrahim Kûrânî'nin Ucâle fî i'râbi lâ ilâhe illallah Adlı Eseri", thk. Ahmet Gemi, *EKEV Akademi Dergisi* 19/62 (2015): 725.

[32] Kûrânî, *Ucâle*, 726.

ilâhlığı vurgulanmaktadır. Hâlbuki Ali el-Kârî'ye göre Allah'ın ilâhlığı konusunda müşriklerin bir sorunu yoktur. Asıl sorun, Allah'la birlikte başka ilâhların varlığının benimsenmesidir. Bedel i'râb izahı, müşriklere reddiyede zayıf kaldığı için Ali el-Kârî tarafından kabul edilmez. Kûrânî ise bedel i'râb izahının meşhur olduğu için bunu tercih ettiğine işaret etmektedir. Buna göre Kûrânî'nin bu konuda farklı bir yaklaşım sergilemek yerine yaygın geleneğin yolundan gitmek istediği anlaşılmaktadır.

Yukarıda karşılaştırılması yapılan iki eser dışında Osmanlı döneminde Muhammed Emin b. Abdülhay el-Üsküdarî'nin (ö. 1149/1736) *Risale fi i'rabi't-tevhid*, Kadızâde Mehmed Efendi'nin (ö. 1173/1760) *Risâletü'l-fethiyye*^[33] ve Fedâlî'nin (ö. 1236/1820-21) *Risâle fi i'râbü'lâ ilâhe il-lallah*^[34] adlı eserleri de bu türdeki *i'râbü'l-Kur'ân* çalışmalarına örnek olarak zikredilebilir.

Sonuç

Kur'ân'ın hatalı okunmasını önlemek için ortaya çıkıp hatalı anlaşılmasını engellemek için bir araç haline gelen *i'râbü'l-Kur'ân* ilmine dair birçok eser yazılmıştır. Bunun sonucu olarak bu alanda icmâlî, tafsilî, tahlilî vb. birçok yöntemle yazılan müstakil *i'râbü'l-Kur'ân* literatürü meydana geldiği gibi, Kur'ân'ın belli sûre veya âyetlerin i'râbını konu edinen müstakil çalışmalar da bulunmaktadır.

İ'râbü'l-Kur'ân'ın literatürünün birçok türü bulunmakla birlikte Osmanlı döneminde müstakil anlamda yalnızca belli âyetlerin konu edildiği *i'râbü'l-Kur'ân* çalışmaları yaygınlık kazanmıştır. Bunun nedeni diğer türdeki *i'râbü'l-Kur'ân* çalışmalarının tefsir haşiyelerinde devam ettirilmesiyle müstakil anlamda buna ihtiyaç duyulmamasıdır. Osmanlı döneminin yaygınlık kazandığı bir veya birkaç âyet türündeki *i'râbü'l-Kur'ân* çalışmaları içinde ise besmele ve kelime-i tevhîdin i'râbı üzerine yapılan çalışmaların diğerlerine nazaran çok daha fazla yer tuttuğu görülmüştür.

[33] Risalenin tahkikli neşri için bkz. Geçit, "Kadızâde Mehmed Efendi'nin Şerhu Risâletü't-Tevhîd (Risâletü'l-Fethiyye) Adlı Eseri ve Edisyon Kritiği", *Erzurum İspirli Kadızâde Mehmed Ârif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu* (Erzurum: 2-4 Mayıs), 215-237.

[34] Eser, öğrencisi Bâcûrî'nin yazdığı haşiye ile birlikte 1291/1874 yılında Kahire'de basılmıştır.

Bu çalışmalarda *i'râbü'l-Kur'ân* metodu konusunda iki yaklaşım sergilenmiştir. Dil merkezci yaklaşıma sahip olanlar, metnin gramatik yapısından anlama ulaşmayı esas alırken, anlam merkezci yaklaşıma sahip olanlar ise metnin anlamından gramatik yapısına ulaşmayı esas almışlardır.

KAYNAKÇA

- Ali El-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Ali b, Sultan el-Herevî. *et-Tecrîd fi i'râbi kelimetî't-tevhîd*. Thk. Meşhûr Hasan Selman, Beyrut: 1411/1991.
- Can, Ali. "Ebû Saîd el-Hâdimî'nin Risâletü'l-Besmele Adlı Eserinde On Sekiz İlim Dalına Göre Besmele Yorumu", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2012): 1-73.
- Dâretkutnî, Ebu'l-Hasen Ali b, Ahmed. *Sünenü'd-Dârekutnî*. Thk. Şuayb Arnavurt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2004.
- Geçit, M, Salih. "Kadızzâde Mehmed Efendi'nin Şerhu Risâletü't-Tevhîd (Risâletü'l-Fethiyye) Adlı Eseri ve Edisyon Kritiği". *Erzurum İspirli Kadızzâde Mehmed Ârif Efendi ve Ömer Efendi Sempozyumu*. 215-237. Erzurum: 2-4 Mayıs 2014.
- Gemi, Ahmet. İbrahim Kûrânî'nin İnbâhu'l-enbâh 'alâ tahkîki i'râbi lâ ilâhe illallah Adlı Eserinin Tahkiki. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2013.
- Gemi, Ahmet. "İbrahim Kûrânî'nin Ucâle fi i'râbi lâ ilâhe illallah Adlı Eseri". *EKEV Akademi Dergisi* 19/ 62 (2015): 717-734.
- Hâdimî, Muhammed b, Muhammed b, Osman Ebû Saîd. *Risâletü'l-besmele*. İstanbul: 1261.
- İbrahim Kûrânî, Ebü'l-İrfân Burhanüddîn İbrahim b, Hasan eş-Şehrânî. *Ucâle fi i'râbi lâ ilâhe illallah*. "İbrahim Kûrânî'nin Ucâle fi i'râbi lâ ilâhe illallah Adlı Eseri" . Thk. Ahmet Gemi. *Ekev Akademi Dergisi* 19/62 (2015): 717-734.
- Kutlay, Halil İbrahim. *el-İmâm Ali el-Kârî ve eseruhû fi ilmi'l-hadîs*. Beyrut: 1408/1987.
- Özel, Ahmet. "Ali el-Kârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 403-405. İstanbul: TDV. Yayınları, 1989.
- Sabbân, Ebü'l-İrfân Muhammed b, Ali es-Sabbân el-Mısrî. *er-Risâletü'l-kübrâ fi'l-Besmele*. Thk. Fevvez Ahmed Zemrelî ve Habîb Yahyâ el-Meyr. Beyrut: 2007.

- Sarıkaya, Yaşar. *Merkez ile Taşra Arasında Bir Osmanlı Âlimi Ebû Saîd Hâdimî*. İstanbul: Kitap yayınları, 2008.
- Şimşek, Halil İbrahim. *Muhammed Hâdimî Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*. Konya: Sadav Yayınları, 2010.
- Tüccar, Zülfikar. "Sabbân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35: 335-336. İstanbul: TDV. Yayınları, 2008..
- Yayla, Mustafa, "Hâdimî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15:24. İstanbul: TDV. Yayınları, 1997.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b, es-Serî el-Bağdâdî. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbiüh*. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1408/1988.
- Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b, İsmail. *el-İzâh fî 'ileli'n-nahv*. Thk. Mâzin el-Mübârek. Beyrut: Dâru'n-nefâis, 1399/1979.
- Zemaşşerî, Cârullah Ebû'l-Kâsım Muhammed Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vil*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-Arabî, 1407.
- Ziriklî, Hayruddin b, Mahmûd. *el-A'lâm*. Y.y.: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 2002.

TEFSİR

